

Modtagelsen af Spencer i Danmark - i tiden før 1920

Andersen, Heine

Published in:
Dansk Sociologi

Publication date:
2008

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Andersen, H. (2008). Modtagelsen af Spencer i Danmark - i tiden før 1920. *Dansk Sociologi*, 19(1), 103-131.
<http://ej.lib.cbs.dk/index.php/dansksociologi/article/view/2517/2511>

ESSAY

af Heine Andersen

Modtagelsen af Spencer i Danmark

– i tiden før 1920

For mange af Victoriatidens fremtrædende videnskabsmænd og progressive intellektuelle stod Herbert Spencer (1820-1903) som en af de absolut mest betydende tænkere, ikke blot i det nittende århundrede, men i idehistorien i det hele taget. Han blev betragtet som en eksponent for udvikling, fremskridt, modernitet, rationalitet, radikalt frisind og individets frigørelse og fik hædrende omtale af flere af tidens mest berømte videnskabsmænd og filosoffer som Charles Darwin, Thomas Huxley, John Stuart Mill og William James, pragmatismens frontfigur. Netop hos sidstnævnte finder vi et eksempel, ingenlunde enestående, i *Atlantic Monthly*, 1904 (her fra en svensk oversættelse):

Spencers uppgift, förenandet av all kunskap till et klart formulerat system, var större än någonting, som försökts sedan S:t Thoma eller Cartesius Hans lärdom var enastående. Hans medborgarsinne och hans sociala mod våra båda beundransvärda. Hans liv var rent. Sedan Goethes dagar, menar man, har väl ingen så idealisk människ vandret på vår jord (James 1919:125).

Som bekendt er glansen siden blegnet og billedet krakeleret. Dog vil jeg ikke fordybe mig i denne historie og heller ikke dvæle ved, om skæbnen er velfortjent eller ej, selvom denne debat ikke er afsluttet. Formålet her er mere begrænset, nemlig at belyse hvordan Spencers tanker blev modtaget og udbredt specielt i Danmark i hans egen samtid. Fik han dengang lige så stor udbredelse og anerkendelse i Danmark som i mange andre lande?

En optakt kan vi få ved at bringe udpluk fra to af de nekrologer, jeg har fundet ved Spencers død d. 8. december 1903. Den mest overstrømmende er

fra månedsmagasinet *Det ny Aarhundrede*, og er skrevet af filosoffen, sociologen, skoleforstanderen og (fra 1913) folketingspolitikeren C. N. Starcke. Efter en syv sider lang omtale af Spencers vigtigste bidrag gør Starcke status således:

Omtrent samtidig med det store åndelige gennembrud, som knytter sig til Georg Brandes første forelæsninger i 1871, blev gennem Høffdings værker og J. P. Jacobsens oversættelse af Darwins bøger de Spencerske ideer kendt herhjemme. Det blev livsfrejdigheden i Spencers lære, som her med et slag bragte grøde over alt. De manges lykke blev målet. Troen på slægtens velfærd som målestokken for alt individets arbejde blev bærende kraft for hele vor udvikling.

... herhjemme er der snart ikke en skolelærer på landet, som ikke på seminariet har fået sin andel i de Spencerske tanker, snart ikke et menneske, som ikke i sin avis eller sin forening har set de ham nærmest liggende samfundsspørgsmål og grundlaget for alt, hvad der giver hans eget liv rygrad og glans, stillet i forbindelse med ideer der skyldes Spencer ... I enhver videnskab forskes der i dag på grundlag af Spencers tanker; i enhver politisk forsamling arbejdes der under indflydelse af den offentlige mening, som Spencers skrifter har vakt. Kun få mennesker har set deres livs gerning kronet med så stort et held ... (Starcke 1903/04:444)¹.

Den omtalte Harald Høffding, som ifølge Starcke var med til at udbrede Spencers tanker, var teolog og filosof og en af de mest fremtrædende figurer i dansk åndsliv fra o. 1870 til han døde i 1931. Han skrev to nekrologer, en (to spalters) til ugemagasinet *Illustreret Tidende* og en (seks siders) til månedsskriftet *Tilskueren*. Den sidstnævnte opgør arven således:

For mit vedkommende blev i sin tid bekendtskabet med Spencers filosofi af stor betydning ved at føre mig ind i den engelske tænkningens metode og retning. Jeg har aldrig være Spencianer; tværtimod påpegede jeg straks afgørende punkter, hvor jeg ikke kunne følge den engelske udviklingsfilosof, og disse punkter er siden bleven forøgede.....

Der opstår en vemodig følelse, når de mænd, hvem man i sin udvikling skylder så meget væsentligt, går bort. Det der har dannet grundlaget for min og mine jævnaldrendes udvikling, tilhører da nu historien (Høffding 1904:7f).

Høffding placerer altså her Spencer som selve grundlaget for den generations udvikling, som han selv tilhørte. Han er dog lidt mere forbeholden end Starcke, og søger i nogen grad at lægge denne grundlæggende påvirkning fra Spencer bag sig.

I det følgende vil jeg i hovedsagen begrænse mig til perioden fra slutningen af 1860'erne, hvor Spencer begynder at blive kendt i Danmark, frem til tiden op mod 1. Verdenskrig. Dette vil samtidig give brikker til et billede af det, man kunne kalde det første tilløb til sociologi i Danmark. Jeg giver først en kort præsentation af Spencer som intellektuel figur, hans hovedideer og udbredelse. Dernæst beskriver jeg modtagelse og udbredelse i Danmark, opdelt i tre felter: filosofi, sociologi og opdragelseslære (pædagogik). I kulissens vil anes et sidetema, nemlig gennemslag i Danmark af de elementer i hans tænkning, som eftertiden har døbt socialdarwinistiske. En nøjere undersøgelse heraf må dog udskydes.

Spencers ideer. Kort kronologisk oversigt

Spencer skabte sig berømmelse gennem udviklingslæren, fremskridtoptimismen og sin ultra-liberalistiske politiske tænkning. Grundideerne blev udkastet fra midten af 1840 frem til ca. 1860 og udfoldet og sat i system de følgende tre årtier frem til midten af 1890'erne (for introduktioner, se Andersen 1992, Peel 1971, Wiltshire 1978).

Centrale tekster fra den første fase var bogen *Social Statics* (1850), et overvejende politisk-teoretisk værk, samt en række essays fra 1850'erne: "A Theory on population" (1852a), hvor ideen om overlevelseskampen som evolutionær mekanisme udkastes, "The Development Hypothesis" (1852b) samt "Progress, its Laws and Cause" (1857), hvori han argumenterer for udvikling som en uomgængelig, almen lov. Organismeanalogien, der blev bærende i han sociologi, introduceres i artiklen "The Social Organism" (1860).

I løbet af 1850'erne skrev han desuden fire essays om opdragelse og uddannelse, der skulle blive hans mest læste skrifter. Han hånede her døde teoretiske og abstrakte kundskaber og talte engageret for i stedet at lade opdragelse følge de generelle principper for al udvikling, at lægge vægt på kundskaber for livets udvikling og udfoldelse, opfostring af afkom og emner der gavner velordnede samfundsforhold såvel som tilfredsstillelse af smag og følelse. De udkom samlet i bogform i 1861 under titlen *On Education; Intellectual, moral and physical*.

I næste fase tog han store livsprojekt fastere form. I 1855 udsendte han det store værk, *Principles of Psychology*, som blev det første i det tibindsværk, *A System of Synthetic Philosophy*, som han begyndte at udarbejde en storslået plan for i 1858. Første bind i systemet, *First Principles of a New System of Philosophy* udkom i 1862 og gav det filosofiske grundlag for evolutionslæren, som var empirisme, men med stærke indslag af rationalistiske og deduktive metoder. Skønt Spencer selv var ateist, åbnede han for en løsning af konflikten mellem tro og viden ved en (modsigelsesfyldt) kombination af agnosticisme, at der findes noget *uerkendeligt*, og deisme. Allerede to år efter kom det næste store værk i planen, *Principles of Biology* (1864-67), det værk, hvori han introducerede det berømte udtryk "survival of the fittest", som Darwin tog til sig og med fuld kredit til Spencer tog i anvendelse i 5. udgave af *Origin of Species* (1869, 1. udg. 1859).

I 1870'erne var Spencer så klar til at gå i kast med sociologien. Først kom det programmatisk prægede værk *Study of Sociology* (1872-73) og fra 1874 til 1881 så *Descriptive Sociology*, en serie med beskrivelser af "primitive samfund" i form af systematiske oversigtsskemaer. Hovedværket var dog *Principles of Sociology*, der blev udsendt som serie fra 1874 til 1896 og senere samlet i tre bind; værket afsluttede planen fra 1858 for en syntetisk filosofi. Bøgerne gennemgår over mere end 2000 sider systematisk sociologiens grundbegreber og data, såsom organisme, vækst, struktur, funktioner, system, institutioner, selektion, differentiering og evolution. Dernæst analyserer Spencer i bøgerne oprindelse og udvikling af samfundets institutioner: familie, skikke og ceremonier, det politiske, professioner, religion, økonomi og erhverv.

Foruden disse sociologiske tekster udgav Spencer i perioden fra o. 1870 de moralfilosofiske afhandlinger *The Principles of Ethics* (1879-1893), ligesom han fortsat udfoldede sig som politisk skribent med essays, kommentarer og – det mest kendte – kampskriftet *The Man Versus the State* (1884), der indædt angreb "det kommende slaveri", som ville følge af det voksende statsvælde med indførelse af fattiglove, fabrikslove osv. Hans selvbiografi på godt 1000 sider blev udsendt i 1904.

Udbredelsen af Spencers skrifter gik temmelig trægt de første par årtier, men så tog det fart, og fra o. 1870 steg hans berømmelse hastigt og nåede enorme højder. Hans bøger blev oversat til alle hovedsprog, inklusive asiatiske, og mange til næsten samtlige europæiske, såvel som til japansk, kinesisk og indiske sprog. Alene i USA blev hans bøger solgt i 368.755 eksemplarer, allerede mens han levede (Hofstadter 1962:34), og ifølge John Dewey havde hans ideer i den grad gennemtrængt hele det intellektuelle liv "that even non-Spencerians must talk in his terms ..." (citeret fra Hofstadter 1962:220). En liste i *Life and Letters of Herbert Spencer* (Duncan 1908:588f) viser de talrige honorære poster i den akademiske verden, som han blev tilbudt, mere præcist 32, deriblandt fra verden mest fornemme selskaber, såsom *Royal Society* og *Institut de France* – samt *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab* (herom senere). Han afslog dem stort alle (en begrundelse kan læses i brev til det franske akademi, maj 1883, Duncan 1908:233f). Siden 1907 har der været afholdt årlige *Herbert Spencer Lectures* ved Oxford University (Oxford Dictionary of National Biography, vol. 51:851-861).

Men hans tanker mødte også kraftig modstand mange steder. De blev for søgt undertrykt, der var eksempler på afbrænding af hans bøger, og hans tilhængere blev udsat for pres og forfølgelse. Det skete således for William Graham Sumner, der i 1879 var tæt på fyring fra Yale, fordi han insisterede på at anvende *Study of Sociology*, der blev anset for stærkt anti-klerikal, som lærebog. Ligeledes blev hans ideer, især fra 1880'erne, udsat for stigende kritik, bl.a. på grund af deres normative og ideologiske ekstremisme, også fra varme tilhængere som vennen Thomas Huxley.

Modtagelsen i Danmark

Starcke tidsfæster introduktionen af Spencer i Danmark omtrentligt til det begivenhedsrige år 1871. Et andet sted forklarer han, hvorfor netop det tidspunkt var særlig gunstig for udviklingslærens udbredelse. Det skyldtes den "udløsning af folkekraften", som fulgte med den engelske parlamentsreform (1867), Napoleon 3.'s og dermed det 2. franske kejserdømmes fald (1870) og oprettelsen af det tyske kejserrige (1871) (Starcke 1919:48). Han nævner også kampen mod slaveriet og for kvinders ligestilling (som Starcke ellers oprindeligt havde afvist). I Danmark foregik samme år også begivenheder, der varslede nye tider. Foruden Slaget på Fælled og dannelsen af Dansk Kvindesamfund bragte året 1871 også den første forelæsning af Georg Brandes om "Hovedstrømninger", indvarslingen af det moderne gennembrud, og for resten også Høffdings første forelæsninger ved Københavns universitet om moderne filosoffer.

Starckes tidsfæstelse er antagelig rigtig. En indikator er udlån af Spencers bøger fra Det Kongelige Bibliotek (anskaffelsesår ikke oplyst). Det første udlån var i 1869 (*Principles of Psychology*), og frem til 1875 er der tale om meget få udlån. Intet tyder på, at Spencer skulle have været læst i Danmark før o. 1870, fx af Høffdings filosofilærere, Frederik Sibbern (1785-1872), Hans Brøchner² (1820-1875) eller Rasmus Nielsen (1809-1884), og heller ikke af Georg Brandes³.

Når Starcke giver Høffding hovedæren, er det også med rette. Men bemærk, at han tillige fremhæver betydningen af J. P. Jacobsens oversættelse af Darwins *Origin* (opr. 1859), der udkom på dansk i 1872: *Om arternes oprindelse ved kvalitetsvalg*. I en indledende historisk oversigt nævner Darwin Spencer som en af sine vigtige inspirationskilder, navnlig hans 1852-artikel ("Population") og *Principles of Psychology*, og Darwin overtager desuden som nævnt vendingen "survival of the fittest", som Jacobsen – lidt klodset – oversætter til "den mest skikkedes bliven til" (Darwin 1872:76). Andre steder ses oversættelsen: "den stærkere overlever" eller "den bedst egnede overlever". Allerede året før havde Jacobsen introduceret Darwin fyldigt i artikler i *Nyt dansk Maanedsskrift*⁴ (Jacobsen 1870/71, 1871), og to år efter kom Jacobsens oversættelse af *Descent of Man* (*Menneskets afstamning og parringsvalg*; opr. 1871)⁵.

Høffdings introduktion af Spencer

I 1871 da Høffding begyndte at forelæse om nyere filosoffer, rådede, med hans egne ord, "teologiske og spekulative teorier" i den filosofiske verden, dvs. tysk idealisme og senromantik. Men året var indledning til et så afgørende vendepunkt, at når man i eftertiden ser tilbage på de følgende årtier, kan "Comtes, Mills og Spencers indflydelse på dansk akademisk filosofi ... næppe overdrives" (Koch 2004:22). Høffding var en af de igangsættende kræfter bag dette skift.

Høffding beretter i sine erindringer, hvordan han på en "meget indholds-

rig vinter i Paris 1868-69" lærte "andre tankeretninger at kende end dem, der stammede fra Tyskland" (Høffding 1928:62). Han blev især opmærksom på den positivistiske retning, dels "Comte's store skikkelse" og dels:

... Herbert Spencer's dristige, men storartede generalisation af udviklingsbegrebet. Det varede dog nogen tid, før denne retning fik en mere afgørende betydning for mig. Jeg har stedse været langsom i vendingen. Tankerne måtte modnes hos mig, før jeg kunne arbejde med dem (Høffding 1928:62).

Den omtalte modning har antagelig krævet to-tre år. Hans disputats fra 1870 ("Den antikke opfattelse af menneskets villie") var endnu hverken præget af Spencer eller positivisme, og hans efterhånden velbesøgte forelæsninger var såvel efterår 1871 som efterår 1872 om tyske filosoffer. Først i 1873 kom han til de nyere engelske (*Forelæsninger og Øvelser ved Københavns Universitet og den polytechniske Lærestanstalt*, pgl. årg.). Det resulterede bla. i bogen *Den engelske filosofi i vore dage* (1874), hvormed filosoffer som Mill, Hamilton, Spencer mfl. for første gang på tryk blev præsenteret for en dansk offentlighed. Spencer får her, under overskriften "Udviklingsphilosophien", klart den fyldigste behandling, 64 ud af bogens 190 sider (John Stuart Mill ofres kun 48 sider).

Høffding er tydeligt stærkt optaget af Spencers ideer. Han omtaler med rosende citater fra en række fremtrædende personligheder den fortjente anerkendelse og store udbredelse, som Spencers skrifter har fået. Han starter med kort at omtale *Social Statics* (1850), men sætter dernæst fokus på filosofien og udviklingslæren fra 1860'erne, især *First Principles* ("et af de mest epokegørende værker i vort århundrede", Høffding 1874:142), frem til og med *Study of Sociology* (1873), der udkom samtidig med at Høffding skrev på bogen. Fremstillingen er grundlæggende tilsluttende, men kritik er der også, således som Høffding skrev i nekrologen (se ovf.). Men der er ikke tale om en kritik, der på nogen måde betyder afstandtagen. Kritikken gælder de basale erkendelsesteoretiske og ontologiske vanskeligheder vedrørende forståelsen af forholdet mellem det relative og det absolutte, som dukker op flere steder i Spencers filosofi. Høffding peger på det problem, der opstår, hvis det absolutte (og uerkendelige) står uden for udviklingen.

I de følgende år udbyggede Høffding sine studier af Spencer til andre dele af forfatterskabet, navnlig etikken, opdragelseslæren og sociologien. I februar 1875 holdt han i Studenterforeningen et foredrag om Spencer, der senere på opfordring fra Georg Brandes blev til en artikel i Brandes-brødrenes tidskrift, *Det nittende Aarhundrede*⁶.

I foredraget er det igen udviklingslæren, Høffding fremhæver, men nu går han lidt mere udførligt ind på Spencers sociologi og politiske filosofi ud fra *Social Statics* og *Study of Sociology*. Udviklingslæren viser nødvendigheden af at gennemleve det "organiske livs smerte og kamp", som "er et af de vigtigste

drivhjul der fører fremad til større harmoni" (Høffding 1875:118), hvor egoisme går over i altruisme. Men "Menneskeheden er i en overgangstilstand; den skal aflægge sin rovernatur ... Og denne overgangstilstand må nødvendigvis være ulykkelig. ... Men lidelserne må gennemgås", og regeringen hverken kan eller bør ikke gribe ind i den naturlige udvikling. "Voldsomt at gribe ind ville netop forøge og forlænge lidelsen" (Høffding 1875:126f). Omtalen er neutralt tilsluttende, idet Høffding dog lægger nogen afstand til den yderligtgående *laissez faire* og lurende fatalisme hos Spencer; han savner "den klare erkendelse af samfundets opdragende betydning" (Høffding 1875:130).

Moralfilosofisk var Høffding også i visse henseender inspireret af Spencer. Han var naturalist og kombinerede emotivisme (*sympati*, indlevelse, medfølelse) med nytteetik; eller rettere velfærdsetik, idet Høffding foretrak begrebet *velfærd* (eller velvære) frem for nytte eller lykke. *Den humane etik* (1876) rummer de grundideer, som Høffding byggede videre på de følgende årtier, frem til 1926, hvor 5. udgave af hans *Etik* udkom. Høffding rubricerede Spencer, sammen med bla. stoikerne, Hume, Adam Smith, Comte og Darwin, som *sympati-etiker*, kendetegnet ved den tese, at mennesker "fra selve naturens hånd [har] modtaget en drift til samfund med andre" (Høffding 1876:33). Hos Spencer (som hos Darwin) er denne tese kædet sammen med udviklingslæren, denne drift er udviklet "med kvalitetsvalget" (Jacobsens oversættelse af Darwins udtryk "natural selection"). Høffding følger Spencers optimistiske antagelse, at overlevelseskampen vil antage mildere former efterhånden som industri og velstand øges, således at egoisme vil forvandles til altruisme. Under kapiteloverskriften "Autoriteten" udkaster Høffding dernæst skitse-mæssigt med henvisning til Schleiermacher, Hegel, Comte og Spencer en norm- religions- og socialiseringsteori, der kan lede tanken hen på Durkheim og Parsons.

Høffding fastholdt endnu på dette tidspunkt (1876) fremskridtstanken som normativ teori, i overensstemmelse med Spencer, selvom han omtaler "vor tid" som "pessimismens tid" (Høffding 1876:105). Det er nødvendigt at antage en etisk fremandskriden, og:

Man kan indenfor denne udvikling sondre mellem tre stadier; på det ene hersker magten, på det andet retten, på det tredje pligten (Høffding 1876:95). Hvad de forskellige racers ulige deltagelse i fremskridtet angår, forholder det sig som indenfor dyreverdenen, hvor typens udvikling i nogle grupper standser på et punkt, der for andre grupper kun står som et gennemgangspunkt. det ene folk standser på et trin, der kendes fra andre folks historie som et overvundet standpunkt (Høffding 1876:105).

En forskel mellem dyreverdenen og den menneskelige verden er dog, at den højere udviklede kultur formår at give de lavere udviklede del i sin udviklings resultater.

Den europæiske kultur synes at skulle blive universel, ... skønt mødet med disse mere primitive kulturformer endnu ikke kan siges at have haft en meget human karakter. ... Dog vil også denne skranke engang falde, alle floder vil forene sig i én stor strøm og et eneste kultursamfund omfatte alle jordens beboere (Høffding 1876:104f).

Høffding neddæmpede senere denne evolutionære optimisme og den dermed forbundne fatalisme og retfærdiggørelse af nutidig lidelse og undertrykkelse med fremtidig lykke (Høffding 1926:381), uden at jeg dog har fundet et egentligt opgør med Spencer, netop hvad udviklingstanken angår.

Det var således overvejende de normative aspekter af Spencers sociologi, som Høffding beskæftigede sig med. Det gjaldt også i de følgende år, efter udgivelsen af Spencers sociologiske hovedværk, *Principles of Sociology*, som Høffding nok præsenterede, men ikke gav nogen dybtgående behandling af. Det overlod han til andre, jf. ndf. I bogen *Den nyere filosofis historie*, som udkom i tre udgaver (seneste: bd.1-4, 1921-22) tildeles Spencer små 40 sider (samme sidetal som Mill; Nietzsche får 3). Heraf bruges 6 sider på "Sociologi og etik", især med anerkendelse til udviklingslærens optimistisk normative aspekter.

Oversættelserne

Høffding bidrog også på anden måde til udbredelsen af Spencers ideer, nemlig gennem oversættelser. Den vigtigste var *Education* (1861), som udkom i 1876 i Høffdings egen oversættelse (*Opdragelse*), dog med udeladelse af det første essay, det med de mest polemiske udfald mod tidens dyrkelse af døde kundskaber: "What knowledge is of most worth". En udeladelse, der var "et alvorligt fejlgreb", siger Grue-Sørensen (1959:119).

Allerede to år efter, i 1878, kom den næste oversættelse, essaysamlingen *Mindre Afhandlinger* (160 sider), der indeholdt fem tekster af Spencer: 1) "Fremskridtet, dets lov og årsag" (1857; genoptrykt i *Slagmark*, 1993/94, nr. 22), 2) "Udviklingshypotesen" (1852), begge omtalt ovenfor. Dertil kom tre lidt mere specielle tekster: 3) "Latterens fysiologi" (1860; underholdende læsning), 4) "Antromorfismens nytte" (1852, funktionalistisk analyse af nødvendigheden på visse stadier af udviklingen af et personligt gudsbegreb, foregribende Durkheim) og 5) "Sandhedens kendemærke" (Mill kontra Hamilton) (1865).

I 1882 udkom det lille essay *Musikkens vorden og virken* (56 sider), oprindeligt publiceret i 1857 under titlen "The origin and function of music", og indarbejdet i *Principles of Sociology* (Spencer 2002, vol. III: 201ff). På en måde, der leder tanken hen på Luhmann, analyserer Spencer evolutionsteoretisk (biologisk, psykologisk og sociologisk), hvorledes sang, musik og dans er udviklet fra de primitive uciviliserede former, tæt på det dyriske, og gradvis er uddifferentieret som følelsesudtryk, det "naturlige sprog for stor glæde", frem til dannelse af den stærkt specialiserede, professionaliserede og forfinede musikudøvelse. Dernæst kom, fem år efter og igen på Høffdings forandledning, en oversættelse

af første del af det grundlæggende filosofiske værk, *First Principles*, under titlen *Religion og Filosofi* (1887, 151 sider), oversat af den unge filosof Søren Hansen (se ndf.) og med forord af Høffding.

Endelig kom i 1903 et lille essay i *Tilskueren*, "Tilbagefald til barbari" (oversat af A. Goldschmidt). Lad mig minde om tesen i Spencers udviklingslære, at samfundet med nødvendighed ville bevæge sig fra det militære til det industrielle stade, hvor en mere fredelig, frigjort og altruistisk mennesketype ville vinde frem. I et mørkt, resignerende toneleje beskriver Spencer tidens mange og entydige udtryk for tilbagefald til umyndiggørelse, autoritetstro, undersåttentalitet, militarisme og forherligelse af disciplin: partityranni, bureaukратиernes vækst, kirkens generobring af position, glorificering af hierarkier, fysisk styrke og brutal magt i mange samfundssfærer, udbredt brug af militære begreber og symboler, fx i Frelsens Hær, Kirkens Korshær, i skolernes eksersits. Og i "atletisme". Sporten hierarkiseres, brutaliseres og forråes; værst – og mest populær – er fodbold, hvor "kampen føres med blind voldsomhed", således at fodbold "selv bortset fra de hyppige legemsbeskadigelser, undertiden dødelige, er det spil, der kommer en blodig kamp så nær som muligt" (Spencer 1903:670).

Ser vi mon her Spencer i sin sene alderdom opgive ideen om "survival of the fittest" som fremskridtets drivkraft? Ikke på nogen måde, men det illustrerer et problem i Spencers teori, som han, så lidt som andre, der har baseret sig på et tilsvarende princip om fremskridt gennem overlevelseskamp, løste, nemlig hvordan man skulle kunne forklare, at pacifister og altruister skulle kunne overvinde bellicister og egoister. Jeg må desværre lade dette spørgsmål ligge her.

Spencer og Videnskabernes Selskab

Endnu en brik skal fremdrages for at vise Høffdings anerkendelse af Spencers position, nemlig Høffdings forsøg på at få Spencer indvalgt som medlem af *Videnskabernes Selskab* i 1889. På det tidspunkt havde Selskabet ca. 90 udenlandske medlemmer, alle blandt verdens førende videnskabsmænd inden for alle fagområder. I en indstilling til Selskabet fra februar 1889, afgivet med tilslutning fra kollegaen Kristian Kroman⁷, gennemgik Høffding i rosende toner Spencers væsentligste arbejder, og konkluderede bla.:

Den engelske filosofi havde hidtil ikke frembragt noget arbejde, i hvilket en stor hovedtanke var gennemført så slående og på så bredt et grundlag. Vel mærke man ofte, at forfatteren overvældes af stoffet, og der er navnlig fra et erkendelsesteoretisk synspunkt væsentlige indvendinger at rette mod flere af Spencers synsmåder. Men han står efter Stuart Mill så afgjort som den mest fremragende repræsentant for Englands filosofiske forskning, og har øvet en sådan indflydelse på vor tids filosofi i det hele, at den anerkendelse, vi hermed foreslår at yde ham, må

siges at være fuldt berettiget (Indstilling af 28. febr. 1889 til Videnskaber-
nes Selskab).

På et møde i Selskabet d. 5. april 1889 blev Spencer så valgt ind og straks efter tilsendt brev herom. Det, der så skete, havde Høffding sikkert ikke forestillet sig. Der indtraf nemlig "... et for den nyere tid enestående tilfælde, idet et valgt medlem nægtede at modtage valget" (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942:319). Spencer begrundede kort sin afvisning i et tresiders brev (20. april 1889), hvor han først udtrykte, hvor beæret han var, men dernæst erklærede, at han desværre måtte afvise æren, fordi det kendetegner den slags æresbevisninger, at "though intended as encouragements to science and literature, they are in their indirect effects impediments to science and literature, ...". Han henviste til det tidligere nævnte brev til Det Franske Akademi (optrykt i Duncan 1908:233ff).

Andre filosofiske skrifter om Spencer

I moderniseringsbevægelsen fra 1870'erne sås en åndelig alliance mellem moderne skønlitteratur (det litterære venstre), naturalisme, udviklingslære, fritænkeri, nyere positivistisk filosofi og fremskridtstænkning, varende i hvert fald frem til midten af 1880'erne. Darwin og Spencer understøttede et nyt og moderne, videnskabeligt orienteret og optimistisk livssyn, og bla. Brandes-kredsen var med til at udbrede deres tanker. Georg Brandes skrev ikke selv udførligt om Spencer⁸, men han skrev dog en rosende anmeldelse af *Om opdragelse* (Brandes 1876). Hans anerkendelse fremgår imidlertid mange steder, bla. i hans breve, således til Brochner, Høffding (som nævnt opfordrede han Høffding til at skrive om Spencer i *Det Nittende Aarhundrede*), Schandorph og Bjørnson⁹, og af hans skosende bemærkninger om dem, der hverken "kender Comte, Spencer eller Mill" (Brandes 1939-42).

Karl Gjellerup¹⁰, teolog og forfatter, var en af dem, der i 1870'erne sluttede sig til det moderne gennembrud¹¹. På et tidspunkt, hvor han havde påbegyndt sin skønlitterære forfattervirksomhed, skrev han på Høffdings opfordring guldmedaljeafhandlingen *Arvelighed og moral* (1881). Afhandlingen anlægger et klart naturalistisk og deterministisk syn på moral og gennemgår i Del I, hvad man kunne kalde arvelighedslærens idehistorie frem til den moderne udviklingslære hos Lamarck, Darwin, Spencer og Galton mfl. Undersøgelsen omfatter også arvelighed af karakteregenskaber, intelligens, følelser, det mentale liv og moral.

I Del II behandles dernæst konsekvenserne af udviklingslære og arvelighed for moralen og dens grundlag: Det højeste gode, pligten, dyden og den moralske evne. Begreber som overlevelseskamp, tilværelseskamp, eksistenskamp, kvalitetsvalget og parringsvalget udfoldes og er bærende i forståelsen af moralens grundbegreber og udvikling af den moralske evne. Han tilslutter sig Spencers (og Darwins) opfattelse, at drivkraften er tilværelseskampen, der følger af

den relative overbefolkning og uundgåeligt vil indeholde barbari og lidelser. På et vist stadium vil udviklingen imidlertid fremkalde en form for selvregulering, der vil dæmpe befolkningstilvæksten, refererer Gjellerup fra Spencer og citerer dernæst som illustration Darwin:

Den ligegyldige, svinske, håbløse irlænder formerer sig som en kanin; den tarvelige, forsynlige, sig selv agtende, ærgærrige skotte, der er streng i sin moralitet, åndfuld i sin tro, og hvis forstand er skarp og øvet, henlever sine bedste år i kamp og colibat, gifter sig sent og efterlader sig få børn (Gjellerup 1881:251).

Moralske fremskridt er påviselige og uundgåelige, mener Gjellerup, og hans konklusion blev en sympati- og dydsmoral, der vil blive perfektioneret som konsekvens af udviklingens love.

Teologen, grundtvigianeren og grundlæggeren af Testrup Højskole (oprettet 1866), Jens Nørregaard, udgav i 1890 den religionsfilosofiske bog *Studier over Spencer, Lotze og Grundtvig*. Temaet er, som man nok kan gætte, først og fremmest "forholdet mellem religion og vor erkendelse" (Nørregaard 1890:8), og Nørregaard nåede gennem tolkning af de agnosticiske elementer i *Religion og filosofi* frem til, på trods af modsætninger, at kunne påvise en overensstemmelse mellem Spencer, Lotze og Grundtvig på visse helt basale punkter.

At Spencer har været kendt i højskolekredse fremgår også af, at *Højskolebladet* bragte en fyldig nekrolog ved hans død. Dog har jeg ikke fundet tegn på, at hans ideer har haft nogen fremtrædende plads på Højskolerne.

En anden indikator på udbredelsen uden for den akademiske verden er Oscar Hansens¹² populære fremstilling i bogen *Udviklingslære* (1902, 572 sider). I forordet fortæller Hansen om den store interesse for udviklingslæren, han oplevede, da han i 1894-95 forelæste på universitetet om emnet, samt da han under storlock-ouden i sommeren 1899 holdt foredrag for "12-1500 arbejdere, der hele sommeren igennem flokkedes til mine foredrag". Han gentog disse foredrag det følgende år, organiseret under "Studentersamfundets udvalg for aftenundervisning for arbejdere", som han var ledende medlem af (Hansen 1902:1f).

I bogen gennemgår Hansen udviklingslæren bredt, filosofisk såvel som inden for forskellige fagområder, med hovedvægt på biologien, herunder arvelighed. Spencer tildeles en fremtrædende rolle "som den mand, som i vor tid mere end nogen anden har knyttet sit navn til udviklingstanken", og på de første sider præsenteres og introduceres Spencer (Hansen 1902:6-11), fulgt af kortere præsentationer af Charles Darwin og de øvrige hovedfigurer. Dernæst følger en pædagogiserende gennemgang af udviklingslæren, omfattende en bred vifte af fag og forfattere, inklusive moralfilosofiske og politiske positioner, såvel som deres kontroverser. Hvad Spencer angår berøres stort set hele hans forfatterskab, centreret om hans almene begreber om udvikling (konsist

sammenfattet i 16 punkter, Hansen 1902:283ff). Spencers særlige positioner med hensyn til nedarvning af erhvervede egenskaber over for Lamarck, Darwin og Weismann mfl. omtales udførligt, og Hansen synes mest at hælde til Spencers (senere forladte) position om nedarvning af erhvervede egenskaber, herunder også vaner ol.

Spencers sociologi præsenteres så i bogens del III, "Læren om den sociale udvikling", hvor Hansen indledningsvis højlydt roser Spencers upartiske sandhedsstræben; hans bestræbelser har "ingensinde været beregnet på at kaste et lod i vægtskålen til fordel for den ene eller anden af parterne i øjeblikkets politiske stridigheder" (Hansen 1902:401f), men den viser fremskridtets nødvendighed også på det sociale område. Dernæst kondenserer de følgende 15 sider Spencers sociologiske udviklingslære. Mennesker tvinges af "sit selvoopholdelsesinstinkt til at søge samfund med andre", og denne tvang styrkes af "nødvendigheden af at opretholde racen", så mennesker slutter sig sammen i horder og stammer (Hansen 1902:406). Herfra opstår krigen, som fremtvinger stærkere organisering og centralisering af magten, mere differentierede, komplekse og sammensatte samfund, individuelle rettigheder for at skabe fred og integrere, deraf velstandsforøgende industri og handel med øget gensidig afhængighed, hvilket baner vej for fredelige tilstande, hvor altruistiske personlighedstyper og moralnormer udvikles. Den politiske udvikling går "fra liv igennem frihed til ejendom. Retten til at leve følges af retten til at tænke og arbejde, og retten til at beholde sit arbejdes frugter" (Hansen 1902:415).

Hansen omtaler selvsagt også en række andre samfundstænkere i dette afsnit, men de fleste ældre end Spencer, fra oplysningstiden og frem, herunder A. Smith, A. Comte og K. Marx. Nyere sociologer nævnes kun sparsomt og kort: Benjamin Kidd (hvis bog "Den sociale udvikling" netop var udkommet på dansk år 1900), den belgiske sociolog Guillaume de Greef (1842-1924), Gabriel Tarde og A. E. Schäffle. Hverken Tönnies, Durkheim, Weber eller samtidens amerikanske sociologer nævnes.

I sin disputats *Etikens begrundelse* (1903) forsvarede Søren Hansen det – naturalistiske – standpunkt, at etikken "må deducere reglerne for rigtig handling ud fra livets egne love", hvilket vil sige, at etikken må bygge på de former for "sundhedslære", der kan uddrages af fysiologi, psykologi og sociologi. En af de forfattere, som efter Hansens opfattelse "ser klare på det etiske spørgsmål, og som vi derfor vil dvæle lidt nærmere ved, er Spencer" (Hansen 1903:268). Hansen tilslutter sig helt Spencers synspunkt, at gode handlinger slet og ret er de handlinger, der er "livsfremmende hos en selv eller andre", og onde handlinger sådanne, der "direkte eller indirekte fører i retning af død for individet eller slægten" (Hansen 1903:268). Sociologiens opgave i denne forbindelse er at redegøre for "de handlemåder, der bedst stemmer med samfundslivet, således at de muliggør den størst mulige livsudfoldelse for de enkelte medlemmer" (Hansen 1903:272). Søren Hansen tager dog afstand fra ideen om nødvendigt moralsk fremskridt til fordel for et mere historistisk standpunkt¹³.

Spencers sociologi

Den mere indgående behandling af Spencers sociologi finder vi tre steder: I en række artikler i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (NOT) samt hos de to filosoffer og sociologer Claudius Wilkens og af Carl N. Starcke.

Sociologi i NØT

Nationaløkonomisk Tidsskrift var blevet etableret i 1873 under Nationaløkonomisk Forening¹⁴ (stiftet 1872) og havde fra starten en bred samfundsvidenskabelig profil, der også rakte ind på samfundsfilosofiske områder. Hovedredaktør var økonomiprofessor H. W. Scharling¹⁵.

Spencer dukker først op i NOT i 1877 (Anonym 1877a, vol. 8:165-166) i form af en meget rosende anmeldelse af *Om opdragelse*, og de følgende numre bragte flere artikler, der introducerede og refererede til hans sociologi. Heraf stod Claudius Wilkens for tre bidrag (1877, 1880a og b), som senere skulle indgå i hans sociologiske lærebog fra 1881; disse behandler jeg særskilt nedenfor. Her er først en kort omtale af de øvrige Spencer-artikler i NOT.

Anmeldelsen af *Om opdragelse* er usigneret, men er antagelig, ligesom de nedenfor omtalte artikler, skrevet af tidsskriftets og foreningens sekretær fra 1873 frem til 1901, Aleksis Petersen-Studnitz¹⁶, som skrev en lang række anmeldelser og introduktioner i NOT (se Andersen 1998:56-60). Allerede samme år kom en dobbeltartikel (Anonym 1877b, Anonym 1878) med en fyldig introduktion til Spencers sociologi, baseret på *Study of Sociology* (1873) samt første del af "Det betydningsfulde, med så store forventninger imødesete værk" *Principles of Sociology* (Anonym 1877b:300). Også disse er sikkert skrevet af Petersen-Studnitz, og fremstillingen er positiv, med mange rosende vendinger af typen: "den berømte filosof", "overvældende kundskabsfylde og den mest universelle dannelse" osv.

Den første af artiklerne præsenterer bifaldende Spencers redegørelse for barrierer mod et sociologisk, videnskabeligt syn på samfundet (ideologiske, følelsesmæssige og religiøse). Også Spencers påpegning af den vildfarelse, det er at se samfund "som et af statsmænd fabrikeret produkt", fremhæves (Anonym 1877b:312). Spencers evolutionære sociologi er samtidig radikal og konservativ, siges det, men det konservative trækkes i forgrunden: Spencers sociologi viser nemlig, at en "bedre ordening [end den eksisterende] blev uigennemførlig" (Anonym 1877b:315), og at fremskridt kun kan nås ved "tingenes langsomme gang, der uundgåeligt vil bringe dem" (Anonym 1877b:317). Hans sociologi "vil føre til en så tolerant tolkning af fortidens tyrannier, at selv de strengeste af vore konservative ville harmes derover". Det radikale, på den anden side, består i, at "den fjerne fremtid i sit skød skjuler samfundsformer af en langt højere beskaffenhed, end vi kunne forestille os" (Anonym 1877b:315).

I den anden artikel gennemgås så bind 1 af *Principles of Sociology* (704 sider), som var imødeset med så store forventninger og udkommet i 1876. Artiklen fordyber sig mest i de første dele, organisme-analogien og tilpasnings- og evo-

lutionsfiguren, og drøfter muligheder for ud fra sociologiske data at rekonstruere udviklingen fra de vilde, mest primitive stadier til nutiden (Anonym 1878:16-34).

Vi gemmer nu artiklerne af Wilkens og springer frem til 1895, hvor vi finder en stor dobbeltartikel med referat og uddrag af W. H. Hudsons bog *An Introduction of the Philosophy of Herbert Spencer* (N.Y. 1894: Appleton).

Begge artikler er skrevet under signaturen A. P.-St., altså Petersen-Studnitz. Den første (P.-St. 1895:454-470) er et sammendrag af Hudsons skitse til personlig og intellektuel biografi, mens anden del (P.-St. 1895:497-516) sammenfatter Hudsons præsentation af Spencers "sociale og politiske lærdomme", med særlig – stærkt ideologisk tonet – fremhævelse af organismeanalogien og evolutionslæren. A. P.-St. vælger en kollektivistisk (konservativ) udlægning af organismelæren (contra Spencers individualisme) til et forsvar for kollektivets (statens) ret over for individet i kampen for overlevelse; dette dog kun som en foreløbig tilstand:

Ihvorvel den militære virksomhed og den industrielle virksomhed er hinanden modsatte, så har den militære virksomhed dog under hele den sociale evolutions forløb i meget høj grad bidraget til fremme af den industrielle virksomhed. Uden krig ville lidet fremskridt overhovedet have været muligt.

Krig tjener til at udbrede industrielle forhold, og gennem erobringer slutter krige folk sammen og forøger deres gensidige afhængighed. Men derved "arbejder den også på sin egen ødelæggelse" (P.-St. 1895:508f), og krige vil derfor aftage i betydning. Med den militære organiserings nedgang vil også statens tvang over individet svinde og begrænse sig til det, der er dens sande opgave, nemlig at sikre det, "der gør det muligt for hver borger at drage den fulde nytte af sine evner og sit arbejde, blot med den begrænsning, der følger af, at alle ens medborgere har samme ret" (P.-St. 1895:513).

Artiklen slutter med at forsvare Spencer over for dem, der har kritiseret hans yderligtgående individualisme og betegnet hans lære med "allehånde slemme navne", hvilket ikke blot er erklærede socialister, men også "praktiske lovgivere" og "fornuftige politikere", "der ville skrike op, når man identificerede dem med socialisterne" (P.-St. 1895:515). Den citerer Spencer for en udtalelse til en journalist, hvor han betegner det som en misforståelse at han skulle "holde på laissez faire", idet han går ind for regeringsvirksomhed, når det drejer som om at opretholde et retfærdigt forhold mellem borgerne (P.-St. 1895:516).

Claudius Wilkens og Spencer

Claudius Wilkens (1844-1929) var i 1875 blevet dr. fil. på en afhandling om erkendelsesteori, men havde også beskæftiget sig med økonomi og samfunds-

videnskab. I årene 1873-1876 udsendte han det samfundsfilosofiske værk *Liv – nydelse – arbejde* (bd. 1-3), hvor man endnu ikke ser spor af Spencer. Fra foråret 1876 forelæste han som privatdocent bla. om “indledning til socialvidenskab”, befolkningslære, jordrentespørgsmål, socialpolitiske emner mv., og i en periode fra 1877 med særlig ministeriel tilladelse ved både Det Filosofiske og Det Rets- og Statsvidenskabelige Fakultet, dog under modstand fra sidstnævnte fakultet, bla. fra professor i statsvidenskab Falbe-Hansen¹⁷. Det svækkede Wilkens’ kvalifikationer “at han ikke havde indset de mange falske grundsatninger i Marx’s lære”, mente Falbe-Hansen (Davidsen og Kærgård 2001:102)¹⁸, og det kan vel harmonere med, at Wilkens “nationaløkonomiske standpunkt” var “katedersocialismens” (iflg. J. C. Kall i *Dansk Biografisk Haandleksikon*, bd. 3:718).

Som nævnt skrev Wilkens tre artikler til NOT, der senere kom til at indgå i *Samfundslegemets grundlove* (1881). Den første “Individ og samfund. En indledningsforelæsning til socialvidenskab”, er antagelig baseret på hans forelæsninger fra 1876, og tager udgangspunkt i, at “den grundtanke, der bærer socialvidenskab, er den, at det menneskelige samfund er en real organisme, hvis formdannende celle er individet eller, i fyldigste forstand, familien”, altså en udpræget spencersk tanke, uanset at der ikke er nogen direkte henvisning lige på dette sted (Wilkens 1877:153). Udviklingsloven for denne organisme er “fremgangen fra nødvendighed til frihed, fra bestemthed ved andet til selvbestemmelse”, siger Wilkens så med formuleringer, der måske mindre minder om Spencer end om Hegel og Kant. Men det gælder ikke de næste vendinger, hvor han siger, at den sociale organismes

udviklingsbetingelser og udviklingsmålestok er den samme som i den enkelte fysiske organisme (en plante- eller dyreorganisme), nemlig stigende differensation og association, forgrening og forening, forskelsætten og enhedssætten (Wilkens 1877:153).

Det skal understreges, at når Wilkens siger “real organisme”, mener han *real*; der er ikke blot tale om begrebsnominalisme eller instrumentalisme. Påvirkningen stammer her lige så meget fra P. v Liljenfeld, som Wilkens også byggede på, foruden A. E. Fr. Schäffle (jf. *Samfundslegemets grundlove*, Wilkens 1881:10f). Wilkens hælder i en mere kollektivistisk retning end Spencer.

I 1877-artiklen gennemgår Wilkens derefter vekselvirkninger mellem individ og samfund med brug af vendinger som “det subjektive” og “det objektive”, “samfundet danner individet”, “individet danner samfundet” ol., der faktisk leder tanken hen på Berger og Luckmanns *Social Construction of Reality* (1966). Processerne er betinget af differentiering og “association”, altså den gensidige afhængighed (integration). Midlerne for den sociale vekselvirkning er penge (for den reelt-økonomiske sfære) og sprog (for den ideale sfære). Artiklen har undertitlen “en indledningsforelæsning til socialvidenskab”, og

fagbetegnelsen "sociologi" anvendes ret sparsomt, som om Wilkens endnu ikke klart har rubriceret sit arbejde her. Der tales desuden om "socialpsykologi" og "socialbiologi"¹⁹.

Den første af de to 1880-artikler i NØT har titlen "Moralstatistikken og den frie vilje" (den handler konkret om tendenser i familie, fertilitet, demografi mv.). Den har ikke synderligt præg af Spencer (bortset fra at selve fertilitets-temaet jo indgår i udviklingslæren). Det har til gengæld den anden, "Social udvikling", som er helt igennem Spencer-baseret. Da den indgår i en større kontekst i *Samfundslegemets grundlove*, vil jeg nu gå over til denne bog.

Ud over organismetanken og de love, der udledes herfra, er det netop udviklingsideen, der viser den tydeligste påvirkning fra Spencer. Wilkens tilslutter sig uden forbehold Spencers ideer om trinvis udvikling, fremskridt gennem tilpasning og "survival of the fittest". Men Wilkens inddrager ud over Spencer også mange andre kilder fra den naturvidenskabeligt og biologisk inspirerede evolutionstænkning, der vokser frem i disse årtier, herunder Charles Darwin, Francis Galton, Ernst Hæckel og evolutionært inspirerede forfattere som retshistorikeren Henry Maine, antropologerne Edward Tylor og Lewis Morgan, socialdarwinisten og redaktøren af *Economist* Walter Bagehot m.fl.

Hvad den biologiske inspiration angår, tager Wilkens (tydeligere end Spencer) den ariske races særlige historiske rolle for given (måske via Ernst Hæckel). Men noglebegreber er spencerske: befolkningstilvæksten, kamp for overlevelse, tilpasning, "den sociale udvælgelse" og "kvalitetsvalget" skaber en udvikling, der aldrig vil stoppe. Kampen føres med alle midler, vold, krig og list, og den

... vil vedblive og medføre, at de bedste former, det socialt stærkeste sejrer, de bedste kvaliteter udvælges og at samfundet således udvikler sig ved en social udvælgelse af det bedste, det dygtigste, mest passende (Wilkens 1881:159f).

Men han tilføjer, i Spencers ånd, at denne kamp med tiden vil antage "højere og ædlere former" end i den rå naturtilstand med udvikling af mere organiserede former som følge af fremskridt i moral og ret. Kampen vil også blive mildnet gennem udvikling af større arbejdsdeling til gensidig fordel, og Wilkens tager i øvrigt afstand fra Spencers (og Darwins) antagelse, at godgørenhed vil gøre skade ved at bevare dårligt udrustede på de "stærkeres og bedres bekostning" (Wilkens 1881:176). Wilkens gennemgår i forlængelse heraf "den sociale differentiations lov" ud fra en række eksempler, idet vi her "væsentlig holde os til Herbert Spencers klare og lærerige udvikling" (Wilkens 1881:207; bla. inddrages den tidligere omtalte analyse af sang, dans og musik).

Den sidste del af bogen, "Den sociale udvikling" gennemgår så udviklingen på forskellige niveauer: socialøkonomisk, socialpolitisk, moralsk-retsligt (herunder familieformernes udvikling) og åndeligt. Denne sfære- eller sektoropdeling følger ikke direkte Spencer, men trin-stigen og mange af de specifikke be-

skrivelser gør. Det gælder ikke mindst i det afsluttende kapitel, om den åndelige udvikling, der bygger på den "etnologisk-sociologiske induktion, i hvilken Herbert Spencer, som vi her væsentlig følge, er en mester" (Wilkens 1881:301). Det beskrives, hvorledes:

den vildes bevidsthed adskiller sig fra det civiliserede menneskes ved i langt større mål at bestå af sanseindtryk og sådanne simple følelser, der direkte knytte sig dertil. ... Vi må vente at finde megen overensstemmelse med barnet ... eller som Spencer omskriver det: den voksnes sjæl ytrende sig på en barnlig måde (Wilkens 1881:302).

Hvad intelligens angår, siger redegørelsen:

hordemennesket har ingen almindelige ideer eller fakta: almindelige fakta er fortættede tanker og kræver udviklet abstraktion, som den vilde ikke har ... Han har langt større opmærksomhed for enkelte meningsløse detaljer og en langt ringere evne til at samle fakta, af hvilke værdifulde slutninger kunne drages (Wilkens 1881:305f).

De højere niveauer af åndelig udvikling nås ved differentiering, og det højeste stade indtræder med fordoblingen, adskillelsen mellem ånd og natur.

Det er Herbert Spencers store fortjeneste, at han, etnologisk og psykologisk udrustet som få, altså ved en vekselbestemmelse af induktion og deduktion, har forklaret os denne åndsideernes genesis på en måde, der synes at måtte kunne vente videnskabens almindelige tilslutning, og til grund for det følgende ligger i det væsentligste hans tankegang (Wilkens 1881:308).

Det følgende er så i hovedsagen en gennemgang af faserne i udviklingen af religiøse forestillinger og gudedyrkelse i forskellige former, frem mod forestillingen om den sociale organisme som en fornuftsbestemt, besjælet organisme (Wilkens bruger ikke termen "kollektiv bevidsthed" – hvad han kunne have gjort).

Bogen slutter i en temmelig svulstig, følelsesladet og til sidst religiøst bekenkende tone, som i nogle henseender i indhold, og i hvert fald i stil, er absolut uspencersk. Der tales om "menneskehedens store dag", at "menneskehedens historie [er] en frihedens historie, det gælder i hvert fald den ariske races historie",

frihedens heroer, de store karakterer, de mægtige personligheder, perlerne i det sociale dynd, der har frigjort menneskeheden, forøget udviklingens hastighed åndelige kapitaler, der ved nedarvning og stigende erhvervelse og tilpasning har givet det højere samfund sine større åndelige kapitaler (Wilkens 1881:318. Spencer hadede al snak om store personligheder).

Frihedsteorien forbinder Wilkens med en religiøs tro ... "hvis gåde videnskaben aldrig vil løse", uden at det dermed underminerer muligheder for at forklare samfundsudviklingen videnskabeligt. Wilkens slutter hermed med kort at berøre temaet tro – viden, og er for så vidt med bemærkningerne om det uer-kendelige i overensstemmelse med Spencer, uden dog direkte at henvise på dette sted.

Wilkens fortsatte lejlighedsvis med sociologiske forelæsninger frem til sin afgang i 1918, men af grunde, som jeg ikke har klarlagt, har han ikke senere på skrift indgående behandlet den udvikling af sociologien, der foregik efter at han skrev *Samfundslegemets grundlove*. (Hans lærestol var i filosofi og sociologi, men han skrev mest om æstetik, værdilære og pædagogik).

C. N. Starcke

C. N. Starcke tillagde Spencers tanker stor betydning og var selv stærkt præget af dem, især udviklingslæren, som det også fremgik af nekrologen²⁰.

Starckes sociologiske hovedværk var *Die primitive Familie und ihrer Entstehung und Entwicklung dargestellt*, der udkom i 1888 og skaffede ham betydeligt internationalt ry (Wolf og Gundelach 2001:277). Bogen blev oversat til fransk og engelsk (men ikke dansk) og giver en detaljeret gennemgang og kritik af på den tid eksisterende antropologisk og historisk viden om familieformer, empirisk såvel som teoretisk, om oprindelse og udvikling. Den følger tidens evolutionistiske syn, herunder med betydelig inspiration fra Spencer, men er på flere punkter kritisk, især over for unilineære evolutionsmodeller, der fører tilbage til en fælles oprindelse, således som bla. Morgan og Engels var fortalere for. I bogen underkastede han flere af Spencers specifikke forklaringer af egenskaber ved familieformer fra *Principles of Sociology*, bla. eksogami, ret indgående granskning, som regel med positiv vurdering som resultat.

Starckes sociologiske hovedværk opnåede antagelig større anseelse og udbredelse i udlandet end i Danmark²¹. I sine talrige skrifter var det dog Spencers generelle udviklingslære og hans ideer om opdragelse, mere end hans specifikt sociologiske ideer, som Starcke senere formidlede. I *Personlighedens moral* (1912) karakteriserer han Spencers udviklingslære som en overordnet verdensanskuelse med "en betagende væld", og han finder "det ikke forunderligt, at den har fået et så uhyre tag i nutidens bevidsthedsliv" (Starcke 1912:86). Imidlertid afviser han, at den i sig selv kan begrunde en *moralisk pligt* til at fremme en stadig højere udvikling. Han omtaler Spencer i flere af sine mange skrifter og

hans overordnede vurdering fremgår bla. af den filosofihistorie, han skrev efter at han var tiltrådt som filosofiprofessor i 1916. I hovedafsnittet "Naturvidenskabelige retninger" præsenterer han (efter A. Comte, F. A. Lange og J. S. Mill) Spencer som "udviklingstankens mest fremragende apostel" (Starcke 1918:168) og gennemgår dernæst Spencers generelle principper for udvikling. I en kritik nævner han her tre punkter, hvor Spencer bliver os "svaret skyldig": med hensyn til kendetegn på udvikling eller opløsning, forudsigelsesevne, og på det moralsk-praktiske spørgsmål "hvilken mening der er i at tale om udvikling i en verden, hvor værdiarbejdets betydning er nul" (Starcke 1918:171).

Pædagogik og undervisning

Lad os til sidst se, om det kan passe, når Starcke i sin nekrolog sagde, at "herhjemme er der snart ikke en skolelærer på landet, som ikke på seminariet har fået sin andel i de Spencerske tanker". Svaret er: Det kan det faktisk godt.

De sidste årtier af 1800'tallet var skole- og undervisningsområdet intenst præget af moderniseringsprocesser, svarende til den form for differentiering, som Parsons (1971:94-98) omtaler som "den uddannelsesmæssige revolution": udspaltning, selvstændiggørelse og professionalisering af institutioner for oplysning og uddannelse inden for det kulturelle system og i det civile samfund, sideløbende med de behov som liberalistiske erhvervsreformer, industrialisering, udbredelse af ny teknologi og omstilling i landbruget medførte. Efter 1864 tog Højskolebevægelsen fart, der blev oprettet friskoler (efter friskolelov af 1855), en matematisk-naturvidenskabelig gren blev indført i latinskolen (1871), og denne blev åbnet for piger (1875); der foregik endvidere en udbygning af realskoler, private borgerskoler og erhvervsrettede handelsskoler mv., og der kom nye institutioner for videregående uddannelser²². Disse moderniseringsbestræbelser omfattede også pædagogikken som fag, og fra slutningen af 1870'erne forekom en række initiativer på dette felt, hvori Spencers progressive og liberalistiske opdragelsestanker passede godt ind, omend de i antiautoritær radikalitet langt oversteg, hvad der var realistisk under den rådende samfundsorden.

Hele denne bevægelse kunne fortjene en selvstændig behandling, men her vil jeg indskrænke mig til omtalen af Spencer hos de vigtigste forfattere. Hvad vi kan konstatere er, at Spencers opdragelsestanker tilsyneladende fik en ganske betydelig udbredelse. Der udkom i perioden en række pædagogiske skrifter, skrevet af fremtrædende og indflydelsesrige personer, og alle anerkender Spencers betydning, med varierende grader af tilslutning; ingen tager direkte afstand, bortset fra en enkelt kritisk artikel.

En af de mest fremtrædende reformatorer og iværksættere var skolemanden og politikeren Herman Trier²³. Han startede i 1879 sammen med to andre skolefolk, Jean Pio²⁴ og P. Voss tidsskriftet *Vor ungdom. Tidsskrift for opdragelse og undervisning*²⁵. Åbningsartiklen i første nummer var en artikel om Spencer,

skrevet af filosoffen Sophus Heegaard²⁶ (1879). Året forinden havde Herman Trier selv udsendt bogen *Pædagogikken som Videnskab*, efter alt at dømme det første skrift, der mere udførligt formidlede Spencers opdragelsestanker, her i ret populær form (Trier 1878:41-69).

Nævnte Heegaard var en blandt flere filosofiprofessorer, der var aktive i arbejdet med at modernisere og videnskabeliggøre pædagogikken. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet opfordrede i slutningen af 1870'erne Heegaard til skrive en bog om pædagogik og opdragelse med henblik på undervisning af vordende lærere (Heegaard 1880:XIV). Resultatet blev et fyldigt værk, der kom i flere udgaver, 1. udg. 1880, 2. udgave allerede 1882 (675 sider). I 1880'erne blev endvidere pædagogik officielt inkluderet som ansvarsområde under filosofiske lærestole, og foruden Heegaard bidrog også Wilkens og Starcke. Wilkens underviste i flere år i pædagogik på lærerseminarier (på Zahles Seminarium og Femmers Kvindeseminarium) og skrev i den forbindelse en lille lærebog *Grundtræk af pædagogikken* (1892; 92 sider), der kom i flere oplag (2. oplag allerede samme år, 4. oplag 1904). En fjerde filosof, der skrev lærebøger til brug for læreruddannelsen med omtale af Spencer, var den ovf. omtalte Oscar Hansen (*Opdragelselære* 1898, 482 sider; også flere oplag. Endvidere: *Pædagogik*, 2 bd. 1916-20).

Der er selvsagt forskelle mellem disse præsentationer af Spencer, både i dybde, omfang og holdning, men fælles er, at de forholder sig positivt til Spencer, både til hans generelle udviklingslære og de specifikke opdragelsesprincipper, han formulerer på grundlag heraf. Ligeledes omtaler de alle (bifaldende) Spencer som kritiker af samtidens konservative og stivnede opdragelsesformer. Heegaards fremstilling af Spencer er den mest udførlige og kan tjene som eksempel. Heegaards grundsyn er, ligesom Spencers, moderne, positivistisk og individualistisk. Fra Spencer overtager han synet på opdragelse som udvikling, der må følge naturen på alle områder, og understreger betydningen af den legemlige opdragelse, baseret på biologisk og fysiologisk viden; opdragelse skal udvikle og styrke kroppen gennem leg, fx ved ture i naturen, eller ved gymnastik med leg (Heegaard 1880:34ff).

Heegaard følger også Spencer, når han gang på gang betoner betydningen af "selvopdragelse", "selvvirksomhed" og "selvudvikling", både børnenes og lærerens/ forældrenes. Den sjælelige opdragelse omfatter erkendelsens, følelsernes og viljens opdragelse, herunder den sædelige. "Vent ikke hos børn nogen høj grad af godhed", citerer Heegaard fra Spencer, og:

Ethvert civiliseret menneske gennemgår i sine første år det trin af karakterudvikling, som den barbariske race besad, fra hvilken han nedstammer. Heraf de tendenser til grusomhed, tyveri og løgn, der er så almindelige blandt børn, tendenser som selv uden anvendelse af tugt modificeres mere eller mindre ligesom ansigtstrækkene.

Den moralske udvikling skal fremmes af "naturlige straffe", frem for "kunstig indgriben", siger Heegaard med Spencer, så børn erfarer årsagssammenhængen mellem deres egne handlinger og konsekvenserne: "som når barnet stikker sin hånd i et brændende lys en lektion, der ikke så let glemmes" (Heegaard 1880:434).

Heegaard lægger dog langt mere vægt på opdragelse til lydighed og disciplin end Spencer, ligesom hans egen stærke kristne overbevisning tydeligt fremgår af den store vægt, han tillægger religionsundervisningen som forudsætning for den sædelige opdragelse. Den største forskel er dog selvsagt, at Heegaard betragter det som givet, at undervisning er en statslig opgave.

I tidsskriftet *Vor Ungdom* dukker Spencer fortsat op frem gennem perioden. År 1900 kom en af de få artikler, der behandlede Spencers opdragelseslære kritisk, nemlig A. Lowums "Fremstilling og kritik af Herbert Spencers opdragelsesteorier (prøveforelæsning for den filosofiske doktorgrad)"²⁷. Lowum sammenfattede billedet af Spencers skole således:

... al undervisning omfatter kun naturvidenskab, og samtidig ser vi også her udviklingens lov gennemført. Den moralske opdragelse foregik gennem naturens reaktion, den intellektuelle vækst betinges af det indgående studium af naturen: det ydre påvirker og danner det indre, naturen former, fylder og bestemmer intelligensen (Lowum 1900:766).

Lowum kritiserer Spencer for at være ensidig ved at forbigå eller underbetone betydningen af følelser, kærlighed og religion i opdragelsen, og ved at appellere mere til egoisme end til den altruisme og sympati, som ellers skulle være endemålet ifølge udviklingslæren (Lowum 1900:770).

På det tidspunkt, o. år 1900, var der ca. 20 lærerseminarier i Danmark, og endnu en udbredt lærebog var Niels Bangs²⁸ *Oversigt over opdragelsens og skolens historie*, der kom i (mindst) syv udgaver, første udgave 1899 (7. udg. 1931). Den kan tages som eksempel på en fremstilling med et mere distanceret forhold til Spencer. Først i 4. udgave fra 1912 giver Bang en mere udførlig indføring i Spencers opdragelsestanker, og her bliver Spencers og Darwins evolutionslære kædet sammen med liberalismen, som det 19. århundredes *modstrømning*, der pointerer individets frigørelse og fuldkommengørelse gennem tilpasning til omgivelsernes livsvilkår. Som "evolutionsteoriens største filosofiske navn" er Spencer "*yderligtgående individualist*" (min kursivering, HA), der opfatter opdragelse som selvopdragelse og selvudvikling. Bang fremhæver særligt den blivende værdi af Spencers afsnit om "Moralsk opdragelse" (her citeret fra 6. udg., Bang 1925:195).

Bang er således noget mere forbeholden end de øvrige nævnte lærebogsforfattere, og også den første, jeg er stødt på, der nævner de modstrømninger, som med stigende styrke gjorde sig gældende hen mod slutningen af 1800'tallet, både mod liberalismens *laissez faire* og mod evolutionslærens fremskridts-

optimisme. Måske er det udtryk for et skift i vurderingen af Spencer, men måske også i synet på skolens rolle. Skolen ses nu efterhånden i højere grad som redskab til formning af fremtidens samfund, siger Bang. Den bliver en moraliserende magt, og individet ses ikke længere isoleret, men som samfundsvæsen (Bang 1925:197).

Disse modstrømninger forrykker dog ikke hovedindtrykket, at Spencer fik en solid plads i pædagogisk undervisning fra slutningen af 1870'erne. Han blev formidlet af meget fremtrædende personer, ledende filosoffer og meget aktive og progressive skolefolk, og et par af dem var samtidig aktive som politikere (Trier endog formand for Folketinget). Flere af disse bøger kom i mange op-lag og vedblev at udkomme i årtier. En indikator på Spencers plads i pædagogikkens historieskrivning i Danmark er også den fyldige omtale i Grue-Sø-rensens *Opdragelsens historie* (1959:119-140).

Sammenfatning

Det er fremgået, at Herbert Spencers tanker må have haft en ganske betydelig udbredelse i Danmark i tiden efter ca. 1870, såvel i den akademiske verden som i intellektuelle kredse og i den almindelige oplyste offentlighed. Det har først og fremmest været hans generelle udviklingslære, der har virket tiltrækkende, og som i 1870'erne og op i 1880'erne i de moderne, fremskridtsvenlige kredse er blevet læst som en ny progressiv, optimistisk, rationel og videnskabeligt orienteret verdensanskuelse, og derfra bredt ud. Ordet "udvikling" blev simpelthen "yndlingsord i slutningen af 1880'tallet", siger Wilhelm Andersen (1925:814), og det særlige ved Spencers udviklingslære var dens generelle karakter og spændvidde – rækkende fra biologi og psykologi til sociologi, opdragelseslære og etik. Blandt hans specielle teorier, viser gennemgangen, at hans opdragelseslære fik langt den størstse udbredelse og anerkendelse. Også hans sociologiske teorier og øvrige teorier blev anerkendende modtaget, men de er antagelig ikke nået så bredt ud, uden for de akademiske cirkler. Hvordan hans biologiske teorier er blevet modtaget specifikt i dette fags egne fora, har jeg ikke undersøgt specielt, men de er i hvert fald blevet formidlet. Hvad hans psykologi angår kan nævnes, at Spencer i *Dansk Folkebiblioteks Konversationsleksikon* fra 1889 omtales som "nutidens betydeligste psykolog, den videnskabelige grundlægger af udviklingshypotesen" (se også Katzenelson 1989).

Sætter vi fokus på persongalleriet, er det karakteristisk, at næsten alle tilhørte en intellektuel og kulturel elite, en bevægelse i opgør og opbrud i forhold til dominerende livssyn og værdier, omfattende sfærerne videnskab, filosofi, æstetik, moral og politik. Flere havde relationer til Brandes-kredsen og det moderne gennembruds ledende skikkelser. Flere havde politiske positioner eller forbindelser til oppositionen mod Højreregeringen, enkelte meget fremtrædende, i partiet Venstre eller (senere) det Radikale Venstre (for Starckes vedkommende senere Retsforbundet). Nogle var aktive i den radikale udbryderorganisation Studentersamfundet. I denne udbredelsesperiode lader det altså ikke til, at

Spencers stærkt naturalistiske og individualistiske laissez faire moral med dens tendens mod reduktionisme, kynisme og fatalisme har givet anstød i progressive liberale kredse. Det var tilsyneladende kun tilfældet i kirkelige kredse og blandt religiøst konservative.

Det ser det ud til, at bølgen taber nogen fremdrift efter gennembrudsårene, fra ca. midten af 1880'erne, hvor empirisme, rationalisme og naturalisme taber indflydelse og vitalitet i forhold til de intellektuelle og litterære strømninger i bredere forstand. Ligeledes ser det ud til, at nogle efterhånden får blik for udviklingslærens kynisme over for de svage i samfundet, således fx Wilkens og Høffding (jf ovf.), om end der ikke er tale om nogen grundlæggende kritik. I det hele taget er det ikke ret meget kritik af Spencer, jeg har fundet, og heller ikke en fremadskridende udfoldelse eller granskning af hans ideer. Men formidling og anerkendelse af Spencers ideer registreres fortsat op gennem hele perioden.

Fraværet af kritik gælder også de træk ved Spencers teorier, som sædvanligvis forbindes med begrebet *socialdarwinisme*. Jeg må afstå fra en egentlig behandling af dette tema, men vil her afslutningsvis give nogle korte kommentarer. Selve termen socialdarwinisme dukkede op o. 1880, men fik først for alvor udbredelse efter 2. verdenskrig (i danske leksika optræder den først som opslagsord i 1976, i *Gyldendals Leksikon*). Jeg har ikke set termen i de her behandlede danske tekster overhovedet.

Først må man sige, at hvis man ved socialdarwinisme forstår overførsel af Darwins antagelser til sociale fænomener, er det misvisende at hævde, at Spencer er socialdarwinist, da han i vidt omfang formulerede sin teori uafhængigt af og til dels før Darwin, og desuden afveg fra Darwin på vigtige punkter. Hovedkilden til socialdarwinisme er, når alt kommer til alt, Darwin.

Men ser vi bort fra det – der er selvsagt stort slægtskab – skulle det være tydeligt af omtalen, at der også hos de omhandlede danske forfattere i vidt omfang indgår formuleringer af socialdarwinistisk tilsnit, også med ideologisk og normativ funktion. Det tages simpelthen for givet, at overlevelseskamp, krav om tilpasning og selektion er en kraft, der fremtvinger udvikling, og at dette er både uundgåeligt og vil føre til fremskridt. Jeg har ikke hos de forfattere, jeg har omtalt, og som alle tilhører, hvad man må opfatte som tidens mest oplyste, moderne og fremskridtsvenlige personer, fundet eksempler på, at disse aspekter er problematiseret, endsize kritiseret, hverken som forklaring på udviklingen eller som retfærdiggørelse af ulighed og krige.

Men man fornemmer alligevel en mere distanceret og kølig omtale af Spencer og udviklingslæren, når man kommer op mod 1. verdenskrig. Dog på ingen måde i retning af den stempeling og marginalisering, man senere kan observere. Dette forløb, såvel som afdækning af socialdarwinisme i Danmark i det hele taget, må afvente flere undersøgelser.

Heine Andersen
E-mail: ha@soc.ku.dk

Noter

Under arbejdet har jeg fået ideer, råd og hjælp fra mange, som jeg gerne vil takke. Jeg vil her først nævne Jens Ludvigsen, Sociologisk Instituts Biblioteket, der effektivt har hjulpet med litteraturfremskaffelse. Endvidere har Lone Paarup Andersen, Jørgen Knudsen, Lene Koch, Niels Kærgård, Allan Madsen, Jes Fabriucius Møller, Ejvind Slotved, samt kolleger på tirsdagsseminar på Sociologisk Institut bidraget med mange gode synspunkter og oplysninger.

1. Citater er gengivet med nutidig retskrivning (bortset fra bogtitler ol.).
2. I et brev til Georg Brandes, 16. maj 1870, skriver Brochner: ".... så snart jeg er færdig med et engelsk værk – Spencers *Principles of Psychology* – som jeg nu til min forbavselse læser på engelsk uden mindste vanskelighed" (Brandes og Brandes 1939, bd. I:102).
3. Georg Brandes skriver i et brev fra London til moderen, d. 16. juli 1870, efter begejstret at have berettet om sine samtaler med John Stuart Mill: ".... jeg vil, vejledet af Stuart Mill gennemforske Spencers, Bains, James Mills og Stuart Mills skrifter, stræbe af se, hvor megen sandhed de indeholde og indføre disse helt nye ideer i Danmark når moder sammenholder med, hvad fx Brochner på sin side kender til engelsk og fransk filosofi, vil du se, at her er et helt nyt gebet, en helt ny virksomhed" (Brandes 1938:84).
4. *Nyt dansk Maanedsskrift*, "det røde" månedsskrift, redigeret af litteraten Wilhelm Møller og et organ for den nye generation med Brandesbrødrene i spidsen.
5. Forfatteren J. P. Jacobsen (1847-1885) var uddannet som botaniker. Efter at have oversat *Menneskets afstamning* (1874) "sagde [han] naturforskningen og planerne om en doktordisputats – om barktorne eller ugræsfrø i dyrket jord – farvel for altid" (Andersen 1925:207).
6. På dette tidspunkt stod Høffding Brandes-kredsen nær. Senere bevægede han sig mere i retning mod Socialdemokratiet, og i slutningen af 1880'erne kom det til en fejde med Georg Brandes foranlediget af Brandes' Nietzsche-bog *En Afhandling om aristokratisk Radikalisme* (1889).
7. Kristian Kroman (1846-1925), professor i filosofi fra 1884. Oprindeligt læreruddannet, dernæst i 1874 magister i filosofi, docent i filosofi 1883 (Koch 2004:89f).
8. Jeg takker Jørgen Knudsen for rådgivning om Brandes-litteraturen.
9. Bjørnson glæder sig i et brev af 29. maj 1881 over det store udbytte af læsningen – på Brandes anbefaling – af Spencer, og siger: "hvor det fryder mig, Brandes, af Spencer at se, at ikke en linje i mine foredrag over republikken strider mod noget i den moderne sociologiske tænkning". Brandes svarer tilbage med en anbefaling om også at læse "Herbert Spencers berømte *Principles of Psychology*" (Brandes & Brandes 1939, bd. IV, 1:142f).
10. Karl Gjellerup (1857-1919), cand. theol. 1878, startede sin forfatterkarriere i 1878 og orienterede sig mod naturalisme, fritænkerbevægelsen og det moderne gennembrud. I midten af 1880'erne brød han med Brandeskredsen. Han fik Nobelprisen i litteratur i 1917 (sammen med Henrik Pontoppidan).
11. Sigrund Undset, der sine første år voksede op i Kalundborg, skriver i sin selvbiografiske barndomsroman: "I sin tid listede Ingvild sig til at kikke i moderens håndbibliotek, når hun var alene i dagligstuen. Der en bog af en som hed Herbert Spencer, den var helt ulæselig" (Sigrund Undset: *Elleve år*. København: Jespersens og Pios Forlag. 1970:40).
12. Oscar Hansen (1856-1938), filosof, pædagog og politiker (partiet Venstre). Lærer ved Vesterbros Seminarium, fra 1905 docent i pædagogik ved Københavns Universitet (Dansk Biografisk Leksikon, bd. 5).
13. En mere afstandtagende kritik, rettet mod den lurende determinisme (eller fatalisme), findes i Thorsen 1888. Kritikken rettes dog lige så meget mod Høffding som mod Spencer.
14. Foreningen havde ved dannelsen i 1872 ca. 70 medlemmer, stigende til ca. 600 i 1920 (Davidsen 1998).
15. William Scharling (1837-1911), cand.jur. 1861, studerede samtidig nationaløkonomi, professor i faget 1869. Medlem af Folketinget for partiet Højre 1876-98, finansminister frem til 1901 (Davidsen & Kærgård 2001:90).

16. Jeg takker Niels Kærgård for dette tip. Aleksis Petersen-Studnitz (1846-1935), cand. polit. 1870. I *Dansk Biografisk Haandleksikon* (bd. 3, 1926:102) skriver Einar Cohn (kontorchef i Statistisk Departement), at Petersen-Studnitz's "syn fra først til sidst [var] var Manchester-teoriens", og at han skrev imod katedersocialisterne.
17. Vigand Andreas Falbe-Hansen (1841-1932), cand. polit. 1867, professor i statsøkonomi 1877-1902 (Davidsen og Kærgård 2001:96).
18. Wilkens blev da også forbigået til både professorat (1877) og docentur i nationaløkonomi (1882). Han ernærede han sig som privatdocent, indtil han omsider i 1883 fik et docentur ved Det Filosofiske Fakultet. Det var både i filosofi og sociologi, og således den første lærestol i Danmark, der omfattede sociologi. Fra 1897 fik han et ekstraordinært professorat, ligeledes i filosofi og sociologi, men efter hans afgang i 1918 udgik sociologi af professoratets område.
19. I en note på artiklens sidste side henvises til "endnu utrykte universitetsforelæsninger over 'indledning til sociologien'". Hvis disse er blevet trykt, må det nok være i bogen *Samfundslægeme's grundlove* (jeg har i øvrigt ikke fundet forelæsninger på Københavns Universitet af Wilkens under titlen "indledning til sociologien" i årene op til 1877; kun "indledning til socialvidenskaben", i forår og efterår 1876).
20. Carl Nicolaj Starcke (1858-1926), magister i filosofi 1881, disputats 1883 om Ludwig Feuerbach (Friedrich Engels' fyldige anmeldelse heraf blev i udvidet udgave til det kendte værk *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*). Starcke var enormt produktiv, og ved siden af sine filosofiske og sociologiske arbejder var han i en årrække aktiv som skolemand og politiker. Fra 1913-1918 var han medlem af Folketinget for Venstre og var senere medstifter af Retsforbundet (baseret på teorier af Henry George, som i øvrigt indgik i en debat med Spencer vedr. jordspørgsmålet; Christensen 1909).
21. Starcke underviste i nogle af årene frem mod 1900 som privatdocent i sociologiske emner, men drejede efterhånden væk fra empirisk sociologi mod mere filosofiske emner, især etik. Han var i det hele taget præget af et stærkt moralsk engagement, og hans omfattende produktion om samfundsmæssige emner var gennemgående normativt præget. Hans akademiske løbebane blev hæmmet af et modsætningsforhold til Hoffding, der hindrede ham adgang til en lærestol helt frem til 1916.
22. Landbohøjskolen: 1856. Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse: stiftet 1880 (igangsatte adskillige uddannelser). Niels Brocks Handelsskole 1888. Farmaceutisk Lærestalt: 1892 mfl. Polyteknisk Lærestalt var oprettet allerede 1829, Handelshøjskolen først 1917. I 1898 blev Folkeuniversitetet oprettet (i øvrigt med Wilkens som drifkraft).
23. Herman Trier (1845-1925), cand.phil., havde et omfattende virke som lærer, iværksætter og skribent på det pædagogiske og uddannelsespolitiske felt og på en række andre områder. Knyttet til Brandeskredsen. Aktiv politiker, MF for Venstre/ Radikale Venstre, formand for Folketinget 1901-1905. Senere medlem af Landstinget (*Dansk Biografisk Haandleksikon*, bd. 3:602f).
24. Jean Pio (1833-1884), filolog, virkede som lærer og bestyrer af Borgerdydsskolen i København. I bestyrelsen for Pædagogisk Selskab (*Dansk Biografisk Haandleksikon*, bd. 3:113).
25. Fra 1904 blev tidsskriftet udgivet af *Pædagogisk Selskab*, fra 1952 med ny titel: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*.
26. Sophus Heegaard (1835-1884), professor i filosofi 1875, cand. theol. (1858), magister i filosofi (1860), fra slutningen af 1860'erne orientering mod Kant samt fransk og engelsk empirisme. Doktorafhandling (1861) om den tyske filosof Johan F. Herbart, der i starten af 1800't. bidrog til pædagogikkens videnskabeliggørelse. Heegaard var fast eksaminator i pædagogik ved skoleembedseksamen (Stybe 1980:72ff; Trier 1898:1).
27. Alf Andreas Lowum (1853-1918), cand. mag. 1879, dr. philos. 1900 (Oslo), norsk skolemand (og latinlærer), bosat i Oslo (Norsk Biografisk Leksikon, Bd. VIII:460f). Spencers hån over latin og græsk har antagelig ikke behaget latinlæreren Lowum.
28. Niels Bang (1859-1934), cand. teol. (1880) og dr. phil. (1897); virkede ved skolevæsen, som lærer ved latin- og realskoler og seminarier indtil 1900, hvor han blev vice-skoledirektor, senere direktør for skolevæsenet i Københavns Kommune.

Kilder og henvisninger

Udvalgte tekster af Spencer

- 1842: "The Proper Sphere of Government". *The Nonconformist*.
- 1850: *Social Statics*. London: John Chapman.
- 1852: "A Theory of Population". *Westminster Review*.
- 1852: "The development hypothesis". *The Leader*.
- 1855: *The Principles of Psychology*, vol. I-II. London: Williams and Norgate.
- 1857: "Progress: Its Law and Cause". *Westminster Review*.
- 1860: "The social organism". *Westminster Review*.
- 1861: *Education: Intellectual, Moral Physical*. London: Williams and Norgate.
- 1862: *A System of Synthetic Philosophy*. Vol. 1-10. London: Williams and Norgate.
- 1864-67: *Principles of biology*. Vol. I-II. London: Williams & Norgate.
- 1868: *Essays: Scientific, Political, and Speculative*, vol. I-III. London: Williams and Norgate.
- 1873: *The Study of Sociology*. New York: D. Appleton & Co.
- 1873-1934: *Descriptive Sociology*. Vol. 1-14. London: Williams and Norgate.
- 1876-96: *The Principles of Sociology*, vol. I-III. London: Williams and Norgate.
- [2002: *The Principles of Sociology*, vol. I-III. New Brunswick/ London: Transaction Publishers]
- 1879-1893: *The Principles of Ethics*. London: Williams and Norgate.
- 1884: *The Man versus the State*. London: Williams and Norgate.
- 1904: *Autobiography*. London: Williams and Norgate.

Tekster oversat til dansk (orig.-år i parentes)

- 1876: *Om opdragelse*. København: Høst og Søn. (1861)
- 1878: *Mindre Afhandlinger*. København: Høst og Søn.
- "Fremskridtet, dets lov og årsag" (1857. Genoptr. i *Slagmark*, nr. 22:45-86, 1993/4).
- "Udviklingshypotesen" (1852).
- "Latterens fysiologi" (1860).
- "Antromorfismens nytte" (1852).
- "Sandhedens kendemærke (Mill kontra Hamilton)" (1865).
- 1882: *Musikkens vorden og virken: afhandling efter det engelske*. København (1857).
- 1887: *Religion og Filosofi: en Bestemmelse af Erkendelsens Grænser og Forhold til Troen*. København: Otto B. Wroblewskis Forlag (1862).
- 1903: "Tilbagefald til barbari". *Tilskueren. Maanedsskrift for litteratur, samfundsspørgsmål og almenfattelige videnskabelige skildringer*. Vol. 0: 667-671.

Anden litteratur

- Andersen, Ellen 1998: "De første 25 år". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 136, nr. 1:50-60.
- Andersen, Heine 1992: "Herbert Spencer". I Nicolai Juul Foss og Peter Kurrild-Klitgaard (red.): *Etik, marked og stat*. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Andersen, Vilhelm 1925: *Den danske litteratur i det nittende aarhundredes anden del. Fjerde Bind*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Anonym 1877a: "Herbert Spencer, Om Opdragelse (anm.)". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 8: 165-166.
- Anonym 1877b: "Herbert Spencers Sociologi". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 10:300-318.
- Anonym 1878: "Herbert Spencer Sociologi". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 11:16-34.
- Bang, Niels 1899/ 1904/ 1909: *Oversigt over opdragelsens og skolens historie*. København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. (2. udg. 1904, 3. udg. 1909).
- Brandes, Georg 1876: "Herbert Spencer: Om Opdragelse (anm.)". *Det nittende Aarhundrede*: 479-480.
- Brandes, Georg 1938: *Breve til hjemmet 1870-71*. København: Hirschsprungs Forlag.
- Brandes, Georg & Edvard Brandes 1939-42: *Georg og Edv. Brandes Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd*. Bd. 1-4. Udg. af Morten Borup; under Medvirken af Francis Bull og John Landquist. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Christensen, Severin 1909: *Herbert Spencer contra Henry George*. Særtryk af "Det ny Aarhundrede". København.
- Dansk Biografisk Haandleksikon I-III 1920-1926*: Red. af Svend Dahl og P. Engelstoft. København: Gyldendal.
- Dansk Biografisk Leksikon. Bd. 5*: Red. af Sv. Cedergreen Bech. København: Gyldendal.
- Darwin, Charles 1872 [1859/69]: *Om arternes oprindelse ved kvalitetsvalg*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Darwin, Charles 1874 [1871]: *Menneskets afstamning og parringsvalget*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Davidson, Thorkild 1998: "Nationaløkonomisk Forening og Nationaløkonomisk Tidsskrift i 125 år". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 136, nr. 1: 27-49.
- Davidson, Thorkild (med efterskrift af Niels Kærgård) 2001: "Statsvidenskab". I Tamm, Ditlev & Ejvind Slottved 2001: *Københavns Universitet 1479-1979*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til Selskabets Historie*. København: I kommission hos Ejnar Munksgaard.
- Duncan, David 1908: *Life and Letters of Herbert Spencer*. London: Methuen & Co.
- Gjellerup, Karl 1881: *Arvelighed og moral*. København: Andr. Schous Forlag.
- Grue-Sørensen, K. 1959: *Opdragelsens historie III*. København: Gyldendal.
- Hansen, Oscar 1898: *Opdragelseslære*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Hansen, Oscar 1902: *Udviklingslære*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Hansen, Oscar 1916-20: *Pædagogik. Del I-II*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.

- Hansen, Søren 1903: *Etikens begrundelse*. København: Lehmann & Stages Boghandel.
- Heegaard, Sophus 1879: "Herbert Spencers lære om bevægelsens rytme". *Vor Ungdom*: 1-24.
- Heegaard, Sophus 1880: *Om opdragelse. En fremstilling af pædagogikken tillige med et omrids af dens historie*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Hofstadter, Richard 1962: *Social Darwinism in American Thought*. Boston: The Beacon Press.
- Hoffding, Harald 1874: *Den engelske Philosophie i vor tid*. København: P. G. Philipsens Forlag.
- Hoffding, Harald 1875: "Herbert Spencers Filosofi". *Det nittende Aarhundrede*: 106-130.
- Hoffding, Harald 1876: *Den humane ethik*. København: Andr. Fred. Høst & Son.
- Hoffding, Harald 1903: "Herbert Spencer". *Illustreret Tidende*, bd. 45, nr. 12: 203-204.
- Hoffding, Harald 1904: "Herbert Spencer". *Tilskueren 1904*, vol. 0: 3-8.
- Hoffding, Harald 1891: *Etiske Undersøgelser*. København: P. G. Philipsens Forlag.
- Hoffding, Harald 1922: *Den nyere filosofis historie*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Hoffding, Harald 1926: *Etik*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Hoffding, Harald 1928: *Erindringer*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Jacobsen, J. P. 1870/71: "Darwins teori". *Nyt dansk Maanedskrift*, bd. 1: 283-302, 394-419.
- Jacobsen, J. P. 1871: "Menneskeslægtenes oprindelse". *Nyt dansk Maanedskrift*, bd. 2: 97-122, 537-551.
- James, William 1919: *Människans dolda krafter och andra essayer*. Stockholm: Björk & Björjesson.
- Katzenelson, Boje 1989: *Psykens verden, i verden*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kidd, Benjamin 1900: *Den Sociale Udvikling*. København: Gad.
- Koch, Carl Henrik 2004: *Dansk Filosofi I Positivismens tidsalder*. København: Gyldendal.
- Kærgård, Niels 1998: "Nationaløkonomisk Tidsskrift i 125 år". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 136, nr. 1: 9-26.
- Københavns Universitet 1860-1920: *Forelæsninger og øvelser ved Københavns Universitet og den polytechniske Lærestalt*.
- Lowum, A. 1900: "Fremstilling og kritik af Herbert Spencers opdragelsesteorier (proveforelæsning for den filosofiske doktorgrad)". *Vor Ungdom*: 749-771.
- Norsk Biografisk Leksikon*. Oslo: Aschehoug.
- Norregård, Jens 1890: *Studier over Spencer, Lotze og Grundtvig*. København: Karl Schonbergs Forlag.
- Oxford Dictionary of National Biography* 2004, vol. 51. Oxford Univ. Press.
- Parsons, Talcott 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Peel, J. D. Y. 1971: *Herbert Spencer – the evolution of a sociologist*. London: Heineman.

- P-St., A. 1895: "Herbert Spencer". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 33: 454-470, 497-516.
- Rosenstand, H. 1904: "Herbert Spencer". *Højskolebladet*, nr. 11: 330-335, 395-399.
- Starcke, C. N. 1903/04: "Herbert Spencer". *Det Ny Aarhundrede*: 436-444.
- Starcke, C. N. 1912: *Personlighedens moral*. København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- Starcke, C. N. 1918: *Typer af den filosofiske tænknings historie*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Starcke, C. N. 1919: *Videnskaben og kulturudviklingen i det nittende Arhundrede*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Stybe, Svend Erik 1980: "Filosofi". I Poul Johs. Jensen (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Thorsen, A. B. 1888: *Om Velfærdsmoral og Determinisme*. København: C. A. Reitzel.
- Trier, Herman 1878: *Pædagogikken som videnskab i Fortid og Nutid*. København: Høst & Søn's Forlag.
- Trier, Herman 1898: "Forord". I Oscar Hansen: *Opdragelselære*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Turner, Jonathan H. 1985: *Herbert Spencer*. Beverly Hills: Sage.
- Wilkens, Claudius 1877: "Individ og samfund". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 9: 153-172, 280-298.
- Wilkens, Claudius 1880a: "Moralstatistikken og den frie vilje". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 16:65-96.
- Wilkens, Claudius 1880b: "Social Udvikling". *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 16: 240-59.
- Wilkens, Claudius 1881: *Samfundslegemets Grundlove*. København: Otto B. Wroblewsky's Forlag.
- Wilkens, Claudius 1892: *Grundtræk af pædagogikken*. København: Otto B. Wroblewsky's Forlag.
- Wiltshire, David. 1978: *The Social and Political Thought of Herbert Spencer*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolf, Preben (med efterskrift af Peter Gundelach) 2001: "Sociologi". I Ditlev Tamm og Ejvind Slottved (red.): *Københavns Universitet 1479-1979. Bind VI.2. Det rets- og statsvidenskabelige Fakultet*. København: Københavns Universitet.

Utrykte kilder:

- H. Hoffding og K. Kroman: Indstilling af 28. februar 1889 til Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Nr. 430 d.
- Herbert Spencer: Brev til Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. 20. april 1889. Nr 443.
- Det Kongelige Bibliotek: *Udlånsprotokoller 1860-1910*.